Festschrift in Honor of Talat Tekin
İstanbul 2008, edited by Mehmet Ölmez
Türk Dilleri Araştırmaları 18 (2008): 49-60

Moğolistanda Bulunan (Kök)Türk Harfli Yeni Bir Yazıt Parçası

Cengiz Alyılmaz
(Erzurum)

1. Giriş: Moğolistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtlar:

Bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, Eski Türk kültür ve uygarlığına, eski Türk tarihine ve eski Türk diline ait bir çok eseri üzerinde barındırır. Söz konusu eserler içinde (Kök)türk harfli yazıtlar ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim bu yazıtlar, Türkler'in tarihine ve diline tanıklık ettikleri kadar, Türklerle komşu olan ulusların geçmişlerine de tanıklık etmekte; onlar hakkında da önemli bilgileri günümüze taşımaktadır. (Kök)türk harfli yazıtlar Asyalı birçok ulusu ilgilendirdiği için keşfedildikleri ilk günden bu yana farklı ulustan birçok bilim adamının araştırma ve incelemesine de konu olmuştur.

Türk, Moğol, Rus, Alman, Japon, Koreli, Çinli, Amerikalı, Macar, İtalyan, Fransız... bilim insanlarının alanda yaptıkları özverili çalışmalar sonucunda bugün gelinen noktada Moğolistandaki (Kök)türk harfli yazıtların sayısı 120 civarındadır. Söz konusu yazıtların en önemlileri ise şunlardır:

Açit Nuur yazıtları, Ar Hanan yazıtı, Altan Had yazıtı, Baga Oígor yazıtı, Biger yazıtları, Bilge Kağan yazıtı, Bilge Tonyukuk yazıtları, Bömbögör yazıtı, Çahir yazıtı, Çetsüheí yazıtı, Çenher Mandal yazıtı, Çoír yazıtı, Darvi yazıtı, Del Uul yazıtları, Deluun Sum (Ortalık) yazıtı, Doloodoí yazıtı, Ereenharganat (Hatuu-Us) yazıtı, Galuut yazıtı, Gurvan Mandal yazıtları, Gurvaljin Uul yazıtı, Hanan Had yazıtı, Hanan Buuts

yazıtı, Hangidaí yazıtı, Har Magnaí yazıtı, Henteí yazıtları, Hoíd Tamir (Taíhar Çuluu) yazıtları, Höl Asgat (Eh Asgat) yazıtları, Höşöö Tsaídam Tuğla yazıtı, Hutag Uul yazıtı, İh Biçigt yazıtları, İh Hanuí Nuur yazıtı, Karabalgasun yazıtları, Köl-İç-Çor (Küli Çor) yazıtı, Köl Tigin yazıtı, Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtı, Mutrın Temdeg yazıtı (Kutlug'un Mührü), Nomiín HarintagiínTeeg Deerh yazıtı, Ongi yazıtı, Oryuk Hadanu yazıtı, Övör-Dörölji yazıtı, Övörhangaí yazıtı, Raşaan Had yazıtı, Sevreí yazıtı, Somon Tes (Zuriín Ovoo) yazıtı, Suci yazıtı, Şaahar yazıtı, Taríat (Terh / Terhiín Gol) yazıtı, Tes yazıtı, Tevş yazıtı, Tonyukuk Tahilın Şavaas yazıtı, Tömör Çorg yazıtı, Tövş yazıtları, Yay Kemiği yazıtı, Zooson Deeh yazıtı, Zürh Uul yazıtı, Zuun Oroí Kışlak yazıtı... (Alyılmaz, 2003, 181-199; Alyılmaz, 2007, 160-164; Sertkaya, 2008, 7-34).

Anılan yazıtların bir kısımı devleti idare edenlere (kağanlara, kumandanlara, beylere), bir kısmı ise, halka aittir. Eski Türk idarecilerine / yöneticilerine ait yazıtlar, ait oldukları dönemlerin resmî tarihi belgeleri olma özelliğine de sahiptir.

Moğolistan'da dikili taşlara, kayalara, süs ve kullanım eşyalarının üzerlerine... yazılan yazıtların büyük bölümü hem tarihî sürece direnemedikleri hem de koruma önlemlerinin yetersizliği yüzünden bugün yok olma sürecini yaşamaktadır.

2. (Kök)türk Harfli Yazıt Parçası Nerede ve Nasıl Bulundu?

"Türk Kültüründe Yazı Kavramının Gelişimi" adlı proje kapsamında yürütücülüğünü Dr. Cengiz ALYILMAZ'ın yaptığı Türk ve Moğol bilim adamlarından oluşan bir ekip, 02 Temmuz 2007- 08 Ağustos 2007 tarihleri arasında Moğolistan Cumhuriyeti'nin farklı bölgelerinde yüzey araştırmaları ve epigrafik belgelemeler gerçekleştirir. Anılan ekip, Türkiye Cumhuriyeti adına bölgede faaliyet gösteren TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) görevlilerinin Köl Tigin yazıtını müzeye taşıyacakları haberini alır. Türk-Moğol Bilim Heyeti, bunun üzerine 22 Temmuz 2007 tarihinde Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının da bulunduğu Höşöö Tsaídam bölgesine giderek çalışmalarını burada yoğunlaştırır.

http://www.turkdilleri.org/

23 Temmuz 2007 tarihinde Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu Höşöö Tsaídam bölgesinden Karakurum'a dönüşte Bilim Heyeti'ne başkanlık eden Dr. Cengiz ALYILMAZ, Karakurum'daki Erdene Zuu Manastırı'nın kuzeyinde bulunan kaplumbağa şeklindeki yazıt altlığının / kaidenin görüntülenmesi için ekibi buraya yönlendirir. Dr. Murat YAKAR, Dr. Osman MERT ve Dr. Tsendiyn BATTULGA kaplumbağa şeklindeki yazıt altlığını görüntülerken, Dr. Cengiz ALYILMAZ, turistik eşya satıcılarının tezgâhlarını dolaşır. Turistik eşya satılan tezgâhlardaki birçok tarihî eserle birlikte üzerinde (Kök)türk harfli yazı bulunan bir taş parçası Dr. ALYILMAZ'ın dikkatini çeker. ALYILMAZ, bu parçayı öncelikle bulunduğu ortamda / tezgâhta görüntüler; sonra da alıp inceler. ALYILMAZ, inceleme sonucunda yazıt parçasının "imitasyon" olmadığını, "eski" ve "orijinal" olduğunu anlayınca satıcının istediği bedeli ödeyip satın alır. Aynı satıcıdan, Saka dönemine ait olması kuvvetle muhtemel üzerinde "umay kuşu" tasviri bulunan "bronz bir ayna" ile "bronz bıçağı" satın almayı da ihmal etmez. Dr. Cengiz ALYILMAZ, bu üç objeyi dönemin TİKA Moğolistan temsilcisi Uzman Refik ÇETİNKAYA'ya TİKA'nın Höşöö Tsaídam'da yapımını sürdürdüğü müzeye konulmak üzere şahitler huzurunda bir tutanakla teslim eder.

ALYILMAZ'ın yazıt parçasını satın aldığı kişi, 13 yaşında, Karakurum doğumlu, Ulaanbaatardaki "4 Numaralı Okul"un 7. Sınıf öğrencilerinden Bolortuya Mönhtulga adlı bir kız çocuğudur. ALYILMAZ, Bolortuya Mönhtulga'ya bu yazıt parçasını nereden ve kimden aldığını sorar. Bolortuya Mönhtulga, aralarında yazıt parçasının da bulunduğu birçok eşyayı "Moílt" denilen bölgeden toplayıp getirdiğini ve sattığını ifade eder.

Moílt, Karakurum'un ve Erdene Zuu Tapınağı'nın kuzeyinde eski Türk yerleşim yeri kalıntıların bulunduğu bir bölgenin adıdır. Moğol hükümdarı Çingiz Kağan'ın başkenti Karakurum'a (Harhorin'e) 1 km; daha ziyade eski Türk yönetici ve soylularının (kağan, kumandan ve beylerinin) oturduğu, Uygur başkenti olarak bilinen Karabalgasun'a (Harbalgas'a) ise, yaklaşık 35 km uzaklıktaki bu yerleşim yerinin yine eski Türk şehirlerinden birinin kalıntısı olması kuvvetle muhtemeldir.

http://www.turkdilleri.org/

Arazisinin büyük bölümü üzerinde Karakurum şehrini barındıran bu tarihî yerleşim yerinin önemli bir kısmı ise, bugün metrelerce toprak altındadır.

3. (Kök)türk Harfli Yazıt Parçası:

Üzerinde iki satır hâlinde (Kök)türk harfli yazının bulunduğu siyah, düz, parlak taş parçasının genişliği (en geniş taraf) 3.5 cm; uzunluğu, 5.6 cm; kalınlığı ise, 0.8-1. cm arasında değişmektedir.

3.1. I. Satır:

Yazı alanının uzunluğu: 4.5 cm
Harf boyu: 0.8-1 cm
Karakter sayısı: 8
(Kök)türk harfli metin:
𐱃𐰇𐰼𐰴 : 𐰼𐰺𐰽
Transliterasyonlu (yazı çevrimli) metin:
... lük türḳ

Açıklamalar:

1. 𐰼𐰺𐰽: Baştaki karakterin ve öncesindekilerin kırık olması yüzünden sözcük hakkında kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak mevcut ilk harf, 𐰽 olarak düşünüldüğünde görünürdeki harf dizisini /+lUK/ şeklinde okumak mümkündür. Bu durumda addan sıfat yapan /+lUK/ morfemi, kendisinden sonra gelen "türk (?)" adının sıfatı durumundaki bir sözcüğün son hecesi olmalıdır.
2. : : (Kök)türk harfli yazıtlarda (özellikle de kağanlık ve kumandanlık yazıtlarında) karşılaşılan bu işaret (:), sözcük, sözcük grupları ve cümlelerden sonra gelerek kimi zaman anlamı kuvvetlendirmekte / vurgulamakta, kimi zaman da mesajı sınırlamaktadır. Bu işlevleri dikkate alındığında : işaretini dönemin "noktalama işaretleri"nden biri olarak değerlendirmek mümkündür.
3. 𐱃𐰇𐰼𐰴: Birinci satırda 𐰼𐰺𐰽'ten sonra gelen bu sözcüğün dördüncü harfi 𐱃 (ḳ) ile yazılmıştır. Bu durumda:
   a) İkinci satırda geçen "bilge ḳ(a)ġ(a)n" sözcük grubu da dikkate alınarak sözcüğü "türk" şeklinde okumak olası görünmektedir.

http://www.turkdilleri.org/

Ancak bu durumda sözcüğün 𐰋𐰚𐰇𐰃 değil; 𐰚𐰚𐰇𐰃 şeklinde yazılmış olması gerekirdi. Sözcüğün 𐰚𐰚𐰇𐰃 değil de 𐰋𐰚𐰇𐰃 şeklinde yazılması, lehçe farkından veya yazıcı hatasından da kaynaklanmış olabilir.

Türk Kağanlı'nı kuran birleşik boyların ortak adı olan sözcük (𐰚𐰚𐰇𐰃: türk) eski Türk yazılı belgelerinde: "güçlü", "kudretli", "zorlu", "sağlam", "cesur", "sert" (TT III_{66}) ve "bereketli", "tam olgunluk", "en azamî" (DLT I 353), (DLT I 353), (DLT I 353), (TT X_{475}), (Uig III 81_3) anlamlarında da kullanılmıştır.

b) Taşa 𐰋𐰚𐰇𐰃 şeklinde kazınan metin parçası, bunun aslında 𐰃𐰚𐰇𐰃 (tört: dört) sözcüğü olduğu, yazıcı hatasından dolayı 𐰋𐰚𐰇𐰃 şeklinde kazındığı olasılığını da akla getirmektedir.

3.2. II. Satır:

Yazı alanının uzunluğu: 5.2 cm
Harf boyu: 0.8-1.1 cm
Karakter sayısı: 9
(Kök)türk harfli metin :
𐰆𐰍𐰃 : 𐰴𐰇𐰍𐰴𐰇
Transliterasyonlu (yazı çevrimli) metin:
bilge : ḳ(a)ġ(a)n

Açıklamalar:

1.𐰴𐰇𐰍𐰴𐰇: II. satırdaki ilk sözcük baştaki iki karakterin alt kısımlarının kırık olmasına karşın "bilge" şeklinde okunmaktadır. Sözcüğün ilk harfi olan 𐰇'nin üst kısmının ortasında bir noktanın "." bulunması (𐰇); ve üçüncü karakterin 𐰍 yerine 𐰇 ile yazılmış olması da son derece ilgi çekicidir. Hem bu söcüğün yazımında kullanılan karakterler, hem de birinci satırdakiler, yazıt parçasının palegorafik açıdan Ongi yazıtı, Bömbögör yazıtı ve Biger yazıtlarıyla benzerliğini açıkça ortaya koymaktadır.

"Bilge" sözcüğü, "bil-" eylemi ile eylemden ad (sıfat) yapan /-GE+/ morfeminden oluşmaktadır. Eski Türk devlet başkanları, yönetecileri ve

http://www.turkdilleri.org/

ileri gelenleri tarafından ad / lakap olarak da kullanılan sözcük, "akıllı", bilgili" "uzgörüşlü", "hakim" "yetkin", "olgun" anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün hem ad / lakap olarak hem de ifade ettiği anlamlardaki kullanımlarına (Kök)türk harfli yazıtlarda sıkça rastlanmaktadır:

bilge kagan uçdı: Bilge Kağan vefat etti: BK B

bilge kagan bitigin yollug tigin bitidim: Bilge Kağan yazıtını (ben) Yollug Tigin yazdım. BK GB

bilge tonyukuk kagan mu kışayın tedim: Bilge Tonyukuk. "(Bunu) kağan mı yapayım?" dedim.. T 5

kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş: Kağan(lar)ı yiğit / cesur imiş; sözcüleri akıllı imiş. T 10

Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarında daha ziyade yönetici kimselerin (kağan, danışman, kumandan ve beylerin) taşıyabildikleri ve kullandıkları "bilge" sözcüğü, hem ifade ettiği anlam hem de Türk boyları arasındaki "atalara saygı" ("atalar kültü") anlayışından / inanışından dolayı bugün "kız ve erkek çocukları"na konulan adlardan biri olmuştur.

2. 𐰴𐰚𐰇: II. satırdaki bu sözcük, eski Türklerde "devleti yöneten en üst rütbedeki kişi"yi, "devlet başçısı"nı, "devlet başkanı"nı karşılayan "ḳ(a)ġ(a)n" kavram işaretidir.

Sözcük, G. J. Ramstedt'e göre Çin; F. Laszlo ve Liu'ya göre Sien-pi; W. Bang Kaup'a göre Soğd; K. Shiratori, P. Pelliot, W. Barthold, P. Olbrict... vd göre ise, Juan-juan kökenlidir. (Donuk, 1988, 25-26).

Türk Kağanlığı öncesinde Hunlar tarafından da kullanıldığı bilinen ḳaġan unvanının, "aḳa (büyük, büyük ağabey)" ve "ḳan (han) sözcüklerinin birleşimi sonucunda (*aḳa + ḳan: büyük han) ortaya çıkmış olması kuvvetli muhtemeldir:

*aḳa + ḳan > *aḳa + ġan > ḳaġan
*aḳa + ḳan > *aḳa + ġan -ḳ- > -ġ
*aḳa + ġan > ḳaġan a- > Ø-

ḳaġan sözcüğünün temelinde yer alan sözcük grubunun (*aḳa + ḳan) ses değişikliğiyle bugün farklı Türk lehçe ve şivelerinde (Azerbaycan

http://www.turkdilleri.org/

Türkçesi vd) varlığını sürdürmesi de sözcüğün yapısı hakkındaki görüşümüzü desteklemektedir:

*aḳa + ḳan >	-ḳ- > -ġ-	*aġa + ḳan
*aġa + ḳan >	- ġ- > -ğ- ; ḳ- > <u>h</u>-	ağa + <u>h</u>an
ağa + <u>h</u>an >	<u>h</u>- > h-	ağahan

Türk lehçe ve şivelerinin akrabalık adlarında, kişi adlarında ve unvanlarda aynı anlayışla yapılmış başka sözcüklerin varlığı da bilinmektedir:

ağabey, ağabike, ağababa, ağanene, ağabacı, ağadadaş, ağaçeri, ağatekin, ağaçor... gibi.

Eski Türk yazılı belgelerinde (aralarında anlam farkı bulunmasına karşın) "𐰴𐰇 ḳ(a)n" ve "𐰴𐰇𐰇 ḳ(a)ġ(a)n" unvanlarının zaman zaman birbirinin yerine kullanılmış olması, bu iki sözcük arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önemlidir:

eçümiz apamız yamı <u>kaġan</u> tört bulungug etmiş kısmış yaymış basmış ol <u>kan</u> yok boltukda kisre il yitmiş ıçgınmış: Atamız dedemiz Yamı Kağan, dört tarafa hücum etmiş, (düşmanları) kıstırmış, dağıtmış, basmış; o han öldükten sonra devlet yok olmuş, (halk da ülkesini) terk etmiş O 1

"𐰴𐰇𐰇 ḳ(a)ġ(a)n" sözcüğüyle ilgili olarak eski Türk yazıtlarında (özellikle de kağan ve kumandanlara ait yazıtlarda) "ḳaġan ata-: kağan yap-, kağan tayin et-, kağan unvanı ver-" "kaganla-: kağan yap-", "kaganlıg: kağanlı, kağanı olan", "ḳaġan olur-: kağan olarak başa geç- / tahta çık-", "ḳaġan olurt-: kağan yap-, kağan olarak başa geçir- / tahta çıkar-","kagan kış-: kağan yap-, kağan olarak başa geçir- / tahta çıkar-", "ḳaġan kötür-"kağan yap-, kağan olarak başa geçir- / tahta çıkar-; yücelt-" "ḳaġansıra-: kağansız kal-, kağansız ol-", "ḳaġansırat-: kağansız bırak-, kağanını öldür-", kavram işeretleri de kullanılmıştır:

türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kangım <u>kaġanıg</u> ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin özümin ol tengri <u>kaġan olurtdı</u> erinç: Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı ve annem katunu yüceltmiş olan

http://www.turkdilleri.org/

Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı tahta oturttu. KT D 25-26

kağanladuk kağanın ıçgını ıdmış: Kağan yaptığı / kağan bildiği kağanını terk etmiş. O 2

kara bodun turuyın kağan atadı: Halk ayağa kalkarak (beni) kağan tayin etti / atadı. Ta G 5-6

tengri yarlıkadukın üçün özüm kuutum bar üçün kağan olurtum: Tanrı lütfettiği için, ben de kutlu (talihli) olduğum için tahta geçtim. KT G 9

bengü taş tikdim tabgaç *kağanta bedizçi kelürtüm:* Ben ebedî taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltraşlar getirttim KT G 11-12

illigig ilsiretdimiz kağanlıgıg kağansıratdımız: Devletliyi devletsiz; kağanlıyı kağansız bıraktık BK D 15

Önceleri yalnızca devlet başkanlarının kullanabildikleri bu "ayrıcalıklı ve büyülü sözcük" de hem gücü, kuvveti, egemenliği simgeleyen anlamı hem de (tıpkı "bilge" sözcüğü gibi) geçmişe ve atalara saygının bir ifadesi olarak bugün Türk boyları arasında (özellikle de Türkiye Türkleri arasında) "Kağan" ve "Kaan" şeklinde "erkek çocuklar"a ad olarak konulmaktadır.

Lászlo RÁSONYI, "Türklükte Kadın Adları" başlıklı makalesinde "kagan" sözcüğünün / unvanının tarihte ilk kez 576 yılında "kadın adı" olarak da kullanıldığını kaydetmektedir (Rásonyı, 2006, 318).

4. (Kök)türk Harfli Yazıt Parçası Kime ve Hangi Döneme Aittir?

Yukarıda açıkladığımız "𐰋𐰇𐰼𐰚𐰇 bilge" ve "𐱅𐱃𐱅 ḳ(a)ǵ(a)n" sözcüklerinin oluşturduğu "𐱅𐱃𐱅 𐰋𐰇𐰼𐰚𐰇 bilge kagan" tamlaması ile hangi devlet yöneticisi / başçısı kastedilmektedir? II. (Kök)türk Kağanlığının kurucusu olarak bilinen Kutlug İlteriş Kağan'ın büyük oğlu Bilge Kağan mı? Bilge Kağan'ın küçük oğlu Tengri Bilge Kağan mı? Bilge Köl İç-Çor (Bilge Küli Çor) mu? I. Uygur Kağanı Kutlug Bilge Köl Kagan mı? Yoksa "bilge" sıfatını taşıyan diğer kağanlar, kumandanlar mı? Bugün için bu sorulara kesin bir yanıt vermek mümkün değildir. Yazılı parçanın ait olduğu / koptuğu yazıtın bulunmasıyla soruların kesin yanıtları da bulunacaktır.

http://www.turkdilleri.org/

5. Sonuç ve Öneriler:

5.1. İncelemeye konu olan Moílttaki (Kök)türk hafli yazıt parçası, yeni bir yazıtın habercisi olması bakımından önemlidir. Ancak söz konusu yazıtın bugün nerede, ne durumda olduğu bilinmemektedir. Aynı bölgede 3 adet kaplumbağa şeklinde yazıt altlığı bulunmasına karşın, bu kaidelerin yazıtları hakkında da şimdilik hiçbir bilgi yoktur.

5.2. Yazıt parçasının Moílt bölgesine taşınmış olma ihtimalini de düşünmek gerekir. Bu ihtimal, Moílt bölgesinin önemini azaltmaz. Zira söz konusu bölge tarihte (Kök)türk ve Uygurlar'a başkentlik eden Karabalgasun yolu üzerindedir. Kuzey İpek Yolu'nun kollarından birinin de geçtiği bu yerleşim yeri bir an önce koruma altına alınarak burada bilimsel araştırma ve incelemelere başlanmalıdır. Akademik disiplin, birikim ve deneyim gerektiren araştırma ve incelemeler için iki ülke (Moğolistan-Türkiye) tarafından ortak ekipler kurulmalı; yüzey araştırmalarına, jeodezi ve jeofizik ölçümlere, epigrafik belgelemelere ve arkeolojik kazılara ağırlık verilmelidir.

5.3. Bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, eski Türk kültür ve uygarlığına ait şehir kalıntılarını, kaleleri, sulama kanallarını, kurganları, mezarlıkları, heykelleri, süs ve kullanım eşyalarını, dikili taşları ve yazıtları barındırmaktadır. Ancak hem bu topraklar hem bu topraklar üzerindeki kültür varlıkları ne yazık ki, henüz ulusal ve uluslararası yasaların koruma kapsamı içinde değildir. Nitekim Türk tarihinin eşsiz eserlerini üzerinde barındıran toprakların önemli bir kısmı ya tarım için bölge yöneticileri tarafından Çinliler ve Koreliler başta olmak üzere yabancılara kiralanmakta ya da altın arama şirketleri tarafından tahrip edilmektedir. Bayn Tsokto bölgesindeki tarım alanlarının Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesi'nin 1 km yakınına kadar gelmiş olması tehlikenin boyutunu gözler önüne sermektedir.

Moğolistan'da tarihî yerlerin / dokunun korunması için başta Türkiye Cumhuriyeti ve Moğolistan Cumhuriyeti olmak üzere

http://www.turkdilleri.org/

uluslararası kurum ve kuruluşlar daha fazla geç kalmadan üzerlerine düşeni yapmalıdırlar.

5.4. Moğolistan'da tarihî eserlerin korunması ile ilgili kanun bulunmadığı için ülkede tarihî eserler rahatlıkla alınıp satılabilmektedir. Uluslararası kanunlar dikkate alınıp bir an önce bu durumun önüne geçilmelidir.

5.5. Höşöö Tsaídam'da Türkiye Cumhuriyeti tarafından yaptırılan müze ulaşım güçlüğü, teşhir edilen eserlerin niteliği ve güvenlik sorunları, personel istihdamı... vd bakımından ciddi kaygıları da beraberinde getirmiştir. Ulaanbaatar'da, Türk anıt ve yazıtlarının, arkeolojik buluntularının taşınabilir durumda olanlarının restorasyon ve konservasyonunun yapılarak teşhir edileceği ve üzerlerinde bilimsel araştırma ve incelemelerin gerçekleştirileceği bir müze (Türk Uygarlık Müzesi) inşa edilmelidir.

Bibliyografya:

ALYILMAZ, Cengiz (2003), Moğolistan'da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Bulundukları Yerler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 21, Erzurum, 181-199.

ALYILMAZ, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu,* Ankara.

ALYILMAZ, Cengiz (2007), *(Kök)türk Hafli Yazıtların İzinde,* Ankara.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1999), Türkler Ne Zaman Bir "Millet" İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir "Dişi-kurt"tan Türemişlerdi, *KÖK Araştırmalar,* C. I, S. 2, Ankara, 65- 92.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer (1987), *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg),* İstanbul.

DONUK, Abdülkadir (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler,* İstanbul.

GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II,* Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (2001), *Han* ve *Hakan* Kelimeleri Üzerine, *E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* S. X *(Üzbek Bayçura Özel Sayısı),* İzmir, 189-192.

KAUP, W. B. (1980), *Berlindeki Macar EnstitüsündenTürkoloji Mektuplar (1925-1934),* Erzurum, Çeviren: Dr. Şinasi TEKİN.

Lİ, Yong-Song (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları,* İstanbul.

NADELYAEV, V. M. vd. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar',* Leningrad.

http://www.turkdilleri.org/

ÖLMEZ, Mehmet (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle,* Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.

RÁSONYI, Lászlo (2006), Türklükte Kadın Adları, *Doğu Avrupada Türklük,* İstanbul, 299-341, Yayıma Hazırlayan: Yusuf GEDİKLİ.

SERTKAYA, Osman F. (2008), Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine, *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi*, S. 2, Ankara, 7-34.

ŞİRİN-USER, Hatice (2006), Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine, *Bilig*, S. 39, Ankara, 219-238.

TEKİN, Talat (1988), *Orhon Yazıtları,* Ankara.

TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri,* İstanbul.

Kısaltmalar:

BK B: Bilge Kağan yazıtı batı yüzü
BK D: Bilge Kağan yazıtı doğu yüzü
BK GB: Bilge Kağan yazıtı güneybatı yüzü
DLT: Divan ü Lügati't-Türk
KT D: Köl Tigin yazıtı doğu yüzü
O: Ongi yazıtı
T: Bilge Tonyukuk yazıtı
Ta G: Taryat yazıtı güney yüzü
TT: Türkische Turfan - Texte
Uig: Uigurica

Ekler: Fotoğraflar:

Moílttaki (Kök)türk hafli yazıt parçasının görüntüsü

TİKA Ulaanbaatar Temsilciliğine teslim edilen objeler

Aralarında Moílttaki (Kök)türk hafli yazıt parçasının da bulunduğu satıcı tezgâhının görüntüsü

http://www.turkdilleri.org/